

עבד עברי גופו קנוי

שיעור זה קשור לכלל:

האדם – גופו וממונו

תמצית השיעור: סוגיות הגמרא סותרות זו את זו ביחס למעמדו הקנייני של העבד. מתבאר כי גופו של העבד לא קנוי לאדון – שהרי גופו של העבד איננו של עצמו ואין הוא יכול להקנותו לאדון. אך יש לאדון רשות על גופו של העבד – כפי שהיה לעבד לפני מכירתו.

הצעת הסוגיות והקשיים

כבר בתורה שבכתב (עיין בשיעור "עבד עברי - עבד או שכיר", עמ' 277), הגדרת הקניין של עבד עברי איננה ברורה לחלוטין. האם הוא עבד או שכיר? האם קניינו קנין גמור או שרק מעשה ידיו קנויים לרבו?

סוגיות הגמרא אף הן סותרות זו את זו. במסכת קידושין (ט"ז ע"א) מובא:

תנא, וקונה את עצמו בכסף ובשוה כסף ובשטר... האי שטר היכי דמי, אילימא דכתב ליה שטרא אדמיה, היינו כסף, אלא שיחרור - שטר למה לי, לימא ליה באפי תרי זיל, אי נמי באפי בי דינא זיל, אמר רבא: זאת אומרת **עבד עברי גופו קנוי**, והרב שמחל על גרעונו אין גרעונו מחול.

במסכת יבמות (יבמות ע' ע"ב), לעומת זאת, אומרת הגמרא ביחס לעבד עברי: "לא קני ליה רביה".

תוספות שם נדרשים ליישוב הסתירה:

אלמא לא קני ליה רביה - והא דאמר בפ"ק דקידושין דעבד עברי גופו קנוי, היינו לענין שצריך גט שחרור ואין יוצא באמירה בעלמא, אבל לענין מצות לא. והא דשרי בשפחה כנענית היינו משום שצריך שיעבוד את רבו בין ביום בין בלילה, כדכתיב (דברים ט"ו) "כי משנה שכר שכיר עבדך", דשכיר קרייה רחמנא...

תוספות מבארים, כי הגמרא בקידושין האומרת שגופו קנוי, כוונתה לענין זה ששחרורו של העבד הוא בשטר ולא באמירה, אך אין גופו קנוי לענין פטור ממצוות.

את העובדה שעבד עברי מותר בשפחה כנענית, ואם כן יש לקניינו השלכה על קיום המצוות שלו, מבארים תוספות על פי דברי הגמרא (קידושין ט"ו ע"א):

”כי משנה שכר שכיר עבדך”, שכיר אינו עובד אלא ביום, עבד עברי עובד בין ביום ובין בלילה. וכי תעלה על דעתך שעבד עברי עובד בין ביום ובין בלילה, והלא כבר נאמר (דברים ט”ו): ”כי טוב לו עמך”, ”עמך” במאכל, ”עמך” במשחה, ואמר ר’ יצחק: מכאן שרבו מוסר לו שפחה כנענית.

תירוצם של תוספות קשה. רבא מסיק מכך שהעבד יוצא בשטר, שגופו קנוי. משמע ששטר הוא סימן לקנין גופו של העבד, ולא מסתבר שכל משמעותו של הקנין היא רק לענין שטר. אין זה נראה מלשון הגמרא.

גם היתרו של העבד בשפחה כנענית קשה. אף אם הגמרא לומדת דין זה מן הפסוק ”משנה שכר שכיר”, הרי שהתורה התירה איסור שפחה כנענית במקרה של עבד עברי, ואם כן משמע שגופו קנוי גם לענין מצוות. באבני מילואים הקשה (שו”ת סי’ י”ז):

לא הבינותי בעניוהי, דאם הוא אסור בשפחה וכי משום דצריך לעבוד את רבו בלילה יעשה איסור, הא אסור לעבד עברי לחלל שבת ויום טוב לצורך רבו, ומאי שנא איסור שפחה שיהא מותר לעבודת רבו, וצ”ע כעת.

וכי התיירו איסור כדי שיוכל העבד לעבוד את רבו ? !

הרשב”א בפירושו לסוגיא ביבמות מיישב את הסתירה בין הסוגיות בדרך אחרת:

אלמא לא קני ליה לרביה קנין גמור. ואף על גב דאמרינן בפ”ק דקדושין עבד עברי גופו קנוי, קנין גמור מיהא לא קני ליה דהא יוצא בגרעון כסף אי נמי בשש וביובל. מה שאין כן בעבד כנעני שאין לו יציאה לעולם אלא מדעת האדון, והוא הדין והוא הטעם באשתו דקרינן לה קנין גמור משום דאין לה יציאה מתחת הבעל אלא מדעתו.

למרות שרבא אומר בפירוש ”עבד עברי גופו קנוי”, אין זה קנין גמור, שהרי יוצא בשש, ביובל או בגרעון כסף בעל כרחו של האדון. צורת היציאה מלמדת שמלכתחילה אין הקנין קנין גמור. לעומת קנין עבד, יש קנין אשה שהוא קנין גמור, שאינה יוצאת מתחת ידי בעלה אלא אם דעתו להוציאה.

בכל קנין יש שני עניינים. א. הקנין הופך את החפץ להיות של הקונה. ב. הקנין פועל שהצדדים אינם יכולים לחזור בהם. גרעון כסף, מבין הרשב”א, הוא חזרה של העבד מן הקנין, ואם כן פשוט שקנין עבד איננו קנין גמור. קנין שניתן לחזור בו בכל עת, איננו קנין גמור.

גם יציאה בשש וביובל מלמדת שאין הקנין גמור, שכן קנין עבד הוא קנין לזמן, וקנין לזמן איננו קנין גמור, כפי שמביא האבני מילואים מן הר”ן (שו”ת סי’ י”ז):

ובעיקר הקושיא דקשי’ להו הא דפ’ הערל דאמרו עבד עברי גופו קנוי, נראה לענ”ד לתרץ, לפי מה שכתב הר”ן בנדריים (דף כ”ט) גבי אומר לאשתו היום

את אשתי ולמחר אי את אשתי וז"ל, נהי דסבירא ליה לאביי דאפילו קדושת הגוף פקעה בכדי באומר לאשתו היום את אשתי לא נפקא בלא גט, והיינו טעמא משום דכל קנין שאינו עולמית קנין פירות מיקרי כדמוכח פ' השולח גבי מוכר שדהו לחברו בזמן שהיובל נוהג כו', וקנין דמים באשה לא אשכחן, ואי אפשר להיות אשתו לזמן ידוע בלבד, דכל כיוצא בזה לאו קנין הגוף הוא עכ"ל, ומשום הכי תושב ושכיר אינו אוכל בתרומה אף על גב דקני ליה לקנין איסור שבו מדמותר בשפחה, כיון שאינו קנין עולמית שיוצא בשש וביובל אין זה קנין הגוף, מה שאין כן אשה לבעלה קנויה קנין עולמית כמו עבד כנעני שעובד לעולם, ודו"ק.

אין קנין הגוף לזמן. יציאה בשש וביובל הופכת את קניינו של העבד לקנין לפרות, ולא קנין הגוף.

ב"אבני מילואים" כותב: "אף על גב דקני ליה לקנין איסור שבו מדמותר בשפחה" - ויש להבין, וכי קנין איסור אינו קנין הגוף¹? וכי יש קנין איסור לזמן?

מה מוכר העבד?

על מנת לעמוד על מהותו של קנין עבד, יש להבין מה מקנה העבד לאדונו. לשם כך יש להבין מה יש לעבד עצמו קודם הקנין, שאותו הוא מקנה לאדון. דבריו של הר"י מיגאש מבארים את קניינו של האדם על עצמו (שו"ת, סי' קפ"ו):

ראובן רצה לעלות לארץ ישראל, ונדר שלא יאכל בשר ולא ישתה יין עד שיעלה לארץ ישראל חוץ משבתות וימים טובים. יורינו רבינו אם ראובן זה עבר בהיותו נודר ואם יש לו בו היתר אם לאו. תשובה. מי שנדר זה עבר על דברי תורה, וכל יום שהוא עומד בנדרו הוא עובר וחוטא נפשו, והתורה לא התירה לאדם שיצער עצמו, ואין הפרש בין מי שמצער נפשו או מי שמצער חבירו. ולסיבה זו אין האדם חייב במה שמודה על עצמו במה שהוא חייב מיתה או מלקות כמי שהוא חייב במה שמודה על עצמו ממון. וכבר אמרו ז"ל במה שאמר הכתוב בנזיר "וכפר עליו מאשר חטא על הנפש", וכי באיזו נפש חטא, אלא שציער עצמו מן היין. ואם נקרא חוטא מי שציער עצמו מהיין בלבד, כל שכן שיקרא חוטא מי שהוא מצער עצמו מן היין ומן הבשר.

המצער עצמו הרי הוא כמצער את חברו. כשם שפשוט שאסור לו לאדם לצער את חברו - כך אסור לו לצער גם את עצמו. מדוע אסור לאדם לצער את חברו? כיון שהוא איננו בעלים על חברו. מכאן שגם האיסור לצער עצמו נובע מכך שאין האדם בעלים על גופו.

¹ עי' בדברי הרמב"ן לקידושין ט"ז ע"א, שכתב: "דשני קנינין הן בעבודת, אחד קנין ממון והוא קנין דמעשה ידיו, ואחד קנין איסור שהוא אסורו בבת ישראל ופוטרו ממקצת מצוות... לפיכך אמרו שאף עבד עברי יש לרבו בו קנין איסור, שהרי מתירו בשפחה כנענית...". הרי שאיסור שפחה כנענית הוא חלק מקנין הגוף של עבד עברי.

לאור דבריו של הר"י מיגאש יש להתבונן במבט מחודש על היחס לגוף האדם ולמונו. גופו של אדם איננו ברשותו, ואילו ממונו הוא ברשותו. יש כאן חידוש בעצם המושג "בעלות". אף שגופו של האדם הוא ברשותו ובאחריותו - אין הוא בעלים עליו. הגוף הוא כלי ביד עצמותו של האדם, שהיא ה"אני" הפנימי שלו. הממון, לעומת זאת, הוא של האדם. האדם הוא בעלים על ממונו. תפקיד האדם הוא לרומם את המציאות ולהוציאה אל הפועל (בראשית א', כ"ח):

וַיְבָרֶךְ אֹתָם אֱלֹהִים וַיֹּאמֶר לָהֶם אֱלֹהִים פְּרוּ וּרְבוּ וּמְלאוּ אֶת הָאָרֶץ וְכַבְשׁוּ
וַרְדּוּ בְדִגַת הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם וּבְכָל חַיַּה הָרֶמֶשׂת עַל הָאָרֶץ.

היציאה של המציאות אל הפועל היא דרך הבעלות של האדם על רכושו.
ר' יוחנן מחלק בין "שלו", ובין "ברשותו" (בבא מציעא ז' ע"א):

אמר רבי יוחנן: גזל ולא נתייאשו הבעלים שניהם אינן יכולים להקדיש, זה לפי שאינו שלו וזה לפי שאינו ברשותו.

הגוף הוא ברשותו, אך איננו שלו. ממונו של האדם, לעומת זאת, הוא שלו. האדם הוא בעלים על ממונו. יכול האדם לחייב עצמו ממון, ועל כן בממונות אנו אומרים: "הודאת בעל דין כמאה עדים דמי". אין האדם יכול לחייב עצמו בעונש לגופו, ועל כן "אין אדם משים עצמו רשע". "עבד עברי גופו קנוי" פירושו שיש רשות לאדון על גופו. אף רשות היא בחינה של קנין, כמו שראינו בדברי ר' יוחנן: "זה לפי שאינו ברשותו" - בעלים של חפץ שאין להם רשות בחפץ, הרי הם חסרים בקנין החפץ, ולכן אינם יכולים להקדיש. לקנין על רשותו של העבד יש כמה השלכות. ראשית, העבד אינו יכול לצאת באמירה בעלמא אלא נזקק לשטר. שנית, העבד מותר בשפחה כנענית, שהרי הוא צריך לעבוד את רבו ביום ובלילה.²

דברי הירושלמי

הגדרת הקנין של עבד עברי עולה גם מדברי הירושלמי (בבא מציעא פ"ו ה"ב):

משנה. השוכר את האומנין וחזרו בהן ידן לתחונה, אם בעל הבית חזר בו ידו לתחונה. כל המשנה ידו לתחונה וכל החוזר בו ידו לתחונה.
גמרא. רב אמר: "כי לי בני ישראל עבדים", אין ישראל קונין זה את זה. אמר רבי יוחנן: עבד עברי היא מתניתא. על דעתיה דרב בין פועל בין בעל

² אמירה זו נראית לנו תמוהה, כיון שאנו רגילים לתבניות חשיבה למדניות קבועות, ולכן איסור שפחה כנענית נראה קשור עם קנין הגוף, ולא עם רשות של האדון על עבד. אולם, אל לנו לכבול את התוספות והרשב"א בסד התבניות שאנו מורגלים בהן. התוספות מבארים, שהיתר שפחה כנענית הוא תוצאה של רשותו של האדון על העבד, שהרי הגדירה התורה שהעבד עובד את אדונו "משנה שכר שכיר" - ביום ובלילה. ועוד יש לומר, שחיוב התורה לעבד לעבוד את רבו בלילה, היא סימן ולא סיבה לכך שהתורה התירה לו שפחה כנענית. שהרי זו העבודה שיכול הוא לעבוד את רבו בלילה, ואם דרשה התורה שיעבוד בלילה - הרי זה סימן לכך שהותרה לו שפחה כנענית.

הבית יכול לחזור בו, על דעתיה דרבי יוחנן פועל יכול לחזור בו ולא בעל הבית.

נראה, שרב סובר שהפסוק "כי לי בני ישראל עבדים" קובע מציאות, גדר קנייני כללי, שאין קנין גמור של אדם על אדם. לכן בין פועל ובין בעל הבית יכולים לחזור בהם, כיון שהקנין אינו שלם.

לעומתו סובר רבי יוחנן, שהפסוק מצוה על העבד לא להשתעבד. הפסוק מעניק לפועל זכות הנובעת ממצות התורה שלא להשתעבד, אך אין ציווי זה משפיע על הקנין. לכן רק הפועל יכול לחזור בו, שכן הוא נצטוו שלא להימכר לעבד, אך הקנין עצמו איננו חסר בעקבות ציווי התורה, ולכן אין בעל הבית יכול לחזור בו.

יש לשאול על דברי רב: כיצד אומר הוא ש"אין ישראל קונין זה את זה", והלא כתוב מפורש אומר (שמות כ"א, ב'): "כִּי תִקְנֶה עֶבֶד עִבְרִי?" אולם, רב לומד את דבריו מפסוק, וכפי שמפרש רש"י על התורה (ויקרא כ"ה, נ"ה):

כי לי בני ישראל עבדים - שטרי קודם.

ישראל קנויים לקב"ה, ועל כן אינם יכולים לקנות זה את זה. הסתירה בפסוקים - האם ניתן לקנות אדם לעבד או לא, היא הסתירה בסוגיות, האם "עבד עברי גופו קנוי" או שלא ניתן לקנותו.

ישוב הסתירה הוא בכך שיש שני סוגים של קנין. לא ניתן לקנות עבד עברי שיהיה של האדון, "כִּי עֶבְדֵי הֵם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לֹא יִמְכְּרוּ מִמֶּכְרֶת עֶבֶד" (ויקרא כ"ה, מ"ב), אך ניתן לקנות עבד שיהיה ברשות האדון. את רשותו של העבד על גופו יכול הוא להעביר לאדם אחר. את קניינו של הקב"ה אין הוא יכול להעביר לאדם אחר. דברים אלה מבארים את עומק דבריו של הר"י מיגאש. אדם איננו בעלים על גופו. מדוע? מפני שגופו שייך לקב"ה.

הגוף הוא של הקב"ה, ולאדם יש רשות להשתמש בו. על כן יכול העבד להעביר רשות זו לאדם אחר, אך אין הוא יכול למכור את גופו ולהיות קניינו של אדם אחר.

לאור זאת יש ליישב את השאלות שבהן פתחנו.

דברי התוס' מובנים. יש לאדון רשות על העבד, ודבר זה מתבטא בכך שהוא יוצא בשטר ולא באמירה בעלמא. אך העבד איננו של האדון אלא של הקב"ה, ועל כן אין חיובו במצוות מושפע ממכירתו לעבד. "שטרי קודם".

יוצא מן הכלל הוא היתרו בשפחה כנענית. כפי שביארנו, הפסוק המחייב את עבודת העבד ביום ובלילה, הוא סימן לכך שהתורה התירה לעבד שפחה כנענית, שכן זו העבודה שיכול העבד לעבוד את רבו בלילה. הפסוק איננו סיבה להיתר בשפחה כנענית, כפי שהקשה ב"אבני מילואים", אלא סימן.

נראה, שרשות האדון על העבד היא בעלת משמעות קניינית על גופו של העבד, ולכן עבודתו ביום ובלילה מתבטאת גם בהיתר שפחה כנענית.